ութիւնն հանդերձ իշխանութեամբ և իրաւասութեամբքն ի պէտս Ազգի՝ և Եկեղեցւոյ և նոցա գոյութիւնքը ապահովելոյ համար։

Ինչ և իցէ։ Յունական բազմադարեայ տիրութեան արգասիքներն և պատճառներն այնքան շատ են՝ որ գրելով և պատմելով մեծ հատորներ կկազմուին, և տակաւին ինչ ինչ դաւաճանութիւնքը և նենգամիտ ջանքերը հետզհետէ պիտի տեսնուին այս հակիրճ յօդուածոյս մէջ*)։

Գրիգոր Վ. Վկայասէր Կաթուղիկոս — Թէպէտ ազատ մնաց Գնտադարձի և Խաչիկ Բ. Կաթուղիկոսի ի Յունաց կրած չարաչար տառապանքներէն, մանաւանդ նորա օրով Յոյնք սկսած էին առ մեզ հասուցած վտանգներէն թուլանալոյ՝ որուն ուրիշ պատճառներ ևս ունէին, և չնայելով որ Յունական և Պարսկական իշխանութեանց ըստ քաղաքականին գործած աշխարհակործան աւերմունքներն ևս կը շարունակուէին, — մի քանի եկեղեցական բարեկարգութիւններ անելէ զկնի՝ միշտ գրաւոր Թարգմանութեանց պարապել սիրելով և կամենալով, նա և չկարողանալով Ազգի տառապանաց դարման տանել և կամ ժուժել, կխորհի ի Կաթուղիկոսութենէ հրաժարելոյ, և կյաջողի ի տեղի իւր Կաթուղիկոս զԳէորգ Լոռեցին օծելոյ, և երբեմն այլոց ևս Կաթուղիկոսութիւն տալով՝ Վկայասէրն մի չար սկզբունք և օրինակ կընծայէ ապագային, և գրեա թէ այն ժամանակէն սկսեալ և իբրև օրինաւորապէս կյառաջանայ այն չարիքը՝ որ փոխանակ միոյ Կաթուղիկոսի՝ հետզհետէ մի քանի Կաթուղիկոսներ կլինէին, և Եկեղեցւոյ Նուիրապետական մեծ և փակ կապի մէջ մի մեծ գեղծմունք և խանգարմունք կմտնէ և կշարունակուի ի վնաս Եկեղեցւոյ, որոյ չարիքները ցայսօր կտեսնուին և պիտի տեսնուին Ազգի մէջ՝ մինչև որ իսպառ նոյնպիսիքն բարձուին և ջնջուին։

(Շ—ր——ն—կելի)

ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՆԿՈՒՆԻ.

(*) Յոյնք աւելի ատելի եղած էին Հայոց, վասն զի նոքա իբրև [illegible] և Եկեղեցւոյ կամ կրօնական սէր և միութիւն քարոզելով, և պատրուակելով իւրեանց ներքին նպատակ և ձըգտումները, քաղաքական իշխանութիւնն մի կողմէն, և կրօնականն միւս կողմէն մեծ վտանգներ բերին և բազում չարիք հասուցին Հայոց Եկեղեցւոյ և Ազգի վերայ։ Եւ երկար ժամանակներ նա և ուսումն և գիտութիւնք նոցա մէջ ծաղկեալ գոլով, ոմանք ի մէնջ կերթային ի Յունաստան աւելի գիտութիւններ ուսանելոյ համար, և երբեմն խըմորուած կգային և փոխանակ օգտակար անդամ լինելոյ՝ աւելի վնասատու կհանդնէին, և միամտութեամբ չափազանց համակրութիւն առ Յոյնս կցուցանէին՝ ի նոյն զնդին ևս յորդորել ջանալով։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՔ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ՔԱՂԱՔԻ

Ա. — ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ.

Կաթուղիկէ Եկեղեցի կոչեցաւ առաջին Եկեղեցին Վաղարշապատայ՝ ի հըրեշտակէն սրբոյն Գրիգորի տեսիլը բացատրելու ժամանակին, «Ոսկի խարիսխն վէմ հաստատութեան անշարժութիւնն

է. և սիւնն հրեղէն Կաթուղիկէ Եկեղեցի է, որ ժողովէ զամենայն ժողովուրդս ի միաբանութիւն հաւատոյ ի ներքոյ թեւոց իւրոց,, : (Ագաթանգեղոս, Թուղթ ՅԼԲ):

Այս անուանակոչութիւնը Վաղարշապատայ Մայր Եկեղեցւոյն կ՚տան և առհասարակ մեր ազգի մատենագիրք հըրեշտակի այս բացատրութենէն առնլով, որպէս Խորենացին (յԳ. գիրս, գլ. Խ. 60.) ‘‘Թողեալ խարսխեաց, ասէ, (մեծն Սահակ զՄեսրովբ) յԵկեղեցւոջն Կաթուղիկէի, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի,, :

Եւ վասն զի՝ ‘‘Աթոռ Քահանայապետութեան Հայոց,, այս Կաթուղիկէ Եկեղեցին եղաւ, ուր զառաջինն Կաթուղիկոս նստաւ սուրբն Գրիգոր, նորա համար և մեր պատմարանք Մայր Եկեղեցւոյ կ՚անուանեն զսա իբրև Գլուխ ընդհանուր Եկեղեցեաց Հայաստանի, ինչպէս դարձեալ Խորենացին Աշխարհագրութեան մէջ, ‘‘Մայր Եկեղեցեաց, ասէ, ի Թագաւորաբնակ և յարքայանիստ Վաղարշապատ քաղաքի,, : Եւ Յովհաննէս Կաթուղիկոս, ‘‘Մեծ Հայրապետն Հայոց Բաբգէն առնէ Ժողով Եպիսկոպոսաց ի Նոր քաղաքի, ի սուրբ Կաթուղիկէ, ի Մայրն Եկեղեցեաց Հայոց,, :

Բայց յետոյ այս Կաթուղիկէ Եկեղեցին ի յետագայից կոչեցաւ սուրբ Էջմիածին աւելի յարմարութեամբ ի խորհուրդ տեսլեան սրբոյն Գրիգորի, ‘‘Տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր և ահեղ, որ զառաջսըն ունէր և զէգսն ի վերուստ մինչ ի խոնարհ: Զայս կերպարան մարդոյ, կը վկայէ Ագաթանգեղոս, հրեշտակն մեկնեաց ի խորհուրդ տեսչութեանն Աստուծոյ. իսկ այս ահաւոր և շքեղաւոր, որ զառաջն ունի զլուսոյն և զոսկի ուռն ի ձեռին, և բախեաց զանդարամետս, այս տեսչութիւնն Աստուծոյ է,,. (ի Թուղթն ՅԼԲ:) Իսկ այս տեսչութիւն Աստուծոյ վերադրեցին նոյնպէս յետագայք՝ իջման Միածնին Բանին Հօր. այս մտքով յօրինուած է շարականն ‘‘Էջ Միածինն ի Հօրէ ևլն: Սորանից ապա Կաթուղիկէ Եկեղեցին Վաղարշապատայ կոչուեց Էջմիածին իբրև անուն սեպհական:

Կոչեցին և Շողակաթ դարձեալ նոյն տեսիլքէն առնլով. ‘‘Սիւն գործեաց լոյսն շողացեալ, ասէ Ագաթանգեղոս ի Թուղթն ՅԼ, և ծագեաց ի մէջ ներքին սեանցն խարսխաց,,՝ ինչպէս հին Տօնացոյցն՝ ուր դնի, ‘‘Տօն է Շողակաթին՝ ըստ տեսլեան սրբոյն Գրիգորի,, . և Ասողիկ. ‘‘Զփրկական նշանն որ ի վերայ սրբոյ Շողակաթի գմբէթին կանգնեալ էր, Ճոպանօք ի վայր բերէր (Աբլհաճ Ամիրայն) ի ՆԼԱ թուին,, :

Մայր Եկեղեցւոյ այսքան անուանակոչութիւնէն՝ մեք մեր այս Ստորագրութեան մէջ առաջին անունն ի գործ դնելով կընքեալ ի հրեշտակէն, այն է Կաթուղիկէ Եկեղեցի, նորա տեղը կը դնենք Վաղարշապատայ քաղաքամիջին ‘‘մօտ յապարանս արքունի,, ըստ Լուսաւորչին տեսլեան. ‘‘Եւ տեսանեմ ի մէջ քաղաքիս մօտ յապարանս արքունի խարսխաձև ճախարակաձև խարիսխ ոսկի . . . և տեղին այն, ասէ, լիցի տաճար Աստուծոյ և տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, և Աթոռ Քահանայապետութեան,, : (Ագաթ. Թղթ. ՅԼԳ):

Այս տեղ, ուր բախեաց մարդն ահաւոր ոսկի ուռամբ զԹանձրութիւն լայնատարած գետնոյն, և ուր հրեշտակն ասաց սրբոյն Գրիգորի, «Հիմնաջիր զտաճար անուանն Աստուծոյ ի տեղւոջն՝ ուր քեզ ցուցաւ» (ի Թղթն. ՅԼ.Է)․ սուրբն Գրիգոր Թագաւորի և ժողովրդոց հետ բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, և գանով և գանափակով ամրացնելով, կանգնեց անդ նշան Տէրունական Խաչին, որ ամենայն ոք գալով այն տեղ, ամենազօր Արարչին Աստուծոյ երկրպագելով ծունր կրկնեն. ուր և յետոյ սուրբն Գրիգոր Կեսարիա Եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն ետքը շինեաց «զնկատեալ տեղւոյն Աստուծոյ զցուցեալն նմա ի տեսլեան, զյառաջագոյն դրոշմեալն իւր, և կանգնեաց անդ զԵկեղեցին Աստուծոյ*), սրբոյն Տրդատայ Թագաւորութեան հնգետասաներորդ տարին, յամս Տեառն 301—303 և նորա մկրտութենէն ու սուրբ Աւետարանը ընդունելէն ետքը բոլոր բանակի և ժողովրդոց հետ։

Եւ ինչպէս յայտնի է, սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգոր այս Եկեղեցւոյ մէջ յարեւելս կանգնեց մի սեղան սրբազան խորհրդոյ և օծեց զայն սուրբ Աստուածածնի անուամբ, տօն կարգելով նմա Օգոստոս ամսոյ մէջ վերափոխման շաբաթ օրը, այս է որ մեր Եկեղեցւոյ հին Տօնացուցի մէջ, ինչպէս որ վերը գրինք, նախնիք գրել են «Հարաթ տօն է Հողակաթին տեսլեան սրբոյն Գրիգորի»․ ուստի և յետագայ պատմագիրք մեր կը կոչեն «Հողակաթ Աստուածածին»։

Ըստ այսմ այս Կաթուղիկէ Եկեղեցի եղաւ տեղի և Աթոռ մեծ Քահանայապետութեան Հայոց և հոգևոր իշխանութեան Գրիգոր Լուսաւորչին և անմիջապէս յաջորդաց մինչև Հայրապետական Աթոռոյ Դվին փոխադրուիլը, ըստ քաղաքական հանգամանաց ազգիս, ուր սուրբ Լուսաւորչէն մինչև Մէլիտէ՝ նստան տասներկու Կաթուղիկոսունք՝ Փրկչական 303 Թուականէն մինչև.... ըստ որոյ և հաւաստի է Թէ՝ և մենաստանն սուրբ Լուսաւորչէն սկսաւ. զոր ազգային պատմիչք Տուն Կաթուղիկոսարանի կ՚անուանեն։

Ուրացեալն Մեհրուժան երբ որ Վաղարշապատը կ՚աւերէր իւր յարձակման ժամանակը յամին 380, աւերեց և Կաթուղիկէ Եկեղեցի քաղաքին՝ Աթոռն Հայրապետական. որոյ համար Սեբէոս Եպիսկոպոս պատմէ՝ սոյն Կաթուղիկէ Եկեղեցին Վահանայ նորոգութեան ժամանակին, որոշակի կ՚գրէ և այս, թէ Պարսից զօրքը Մեհրուժանայ առաջնորդութեամբ աւերեցին և Կաթուղիկէ Եկեղեցին ըստ այսմ. «Այս Վահան, ասէ, (Մամիկոնեան) ժողովեաց և զհարկս աշխարհիս Հայոց (զոր տային յարքունիս) և շինեաց զԵկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաքի, և ի Դվին և ի Մզրայս....»։

Բայց ինչպէս կ՚երևի Ղազար Փարպեցւոյ Թղթէն առ Վահան տէրն Մամիկոնէից՝ զոր յառաջ պիտի բերեմք յետոյ, Վահանայ նախնիքը նորոգած պիտի լի-

(*) Ըստ ազգային աւանդութեան՝ աստ կանգնեց Նոյ սեղան, և մատոյց Աստուծոյ իւր գոհութեան պատարագը. ուր յետոյ կռապաշտութեան ժամանակ կայր Արտեմիս կուռք, յորմէ և կոչէր Արտիմէտ քաղաք ըստ Խորենացւոյն։

նին Կաթուղիկէ Եկեղեցին Վաղարշապատայ Պարսից Հայաստան յարձակուած ժամանակին Պապայ Թագաւորելէն ետքը՝ Մեհրուժանայ աւերմունքէն գրեթէ հարիւր երեք տարի յետոյ, և Վահանայ Նորոգութենէն յառաջ։

Փրկչական 452 թուին երբ որ Հայրապետական Աթոռն Վաղարշապատէն փոխադրուեց ի Դվին Մելիտէ Կաթուղիկոսի Հայրապետութեան առաջին տարին, աստ ի Կաթուղիկէ Եկեղեցին կարգուեց միաբանութիւն հոգևոր Ուխտի ի փառաբանութիւն Ընուանն Աստուծոյ. որոց հոգ և խնամք կը տանէին Հայրապետք ի Դվնայ, ինչպէս կը յայտնէ Յովհաննես Օրբէլեան ի դիմաց Կաթուղիկէի գրած ողբի մէջ։ Ըստ այսմ. «Բայց անտի (ի Դվնայ) աստ (ի Վաղարշապատ) զիս խնամէին (Կաթողիկոսունք)։

Բաց ուրիշ պատմագիրներէ, Վաղարշապատ Փարպեցին իսկ կ՚վկայէ առ Վահան գրած թղթի մէջ՝ որ ամենէին յառաջ է, թէ Աթոռը Դվին փոխադրուելէն ետքը՝ Վաղարշապատայ Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ մէջ կարգեցաւ «միաբանութիւն աղօթաւոր անձանց պարեգօտաւորաց», որոց գլխաւոր կարգեց Վահան զնա ինքն Վաղար. ուստի ոչ միայն Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ վերայ Հայրապետք խնամք ունէին, այլ և իշխանք նախարարազունք և սպարապետք. յորոց Վահան Մամիկոնեան՝ որ Հայոց զօրավարն էր այս ժամանակին, Պարսից զօրացը յաղթելէն ետքը՝ նախարարաց բազմութեամբ եկաւ ի Վաղարշապատ յամի 483, ուր Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ մէջ գոհութիւն մատուցանելով արած յաղթութեան համար, Նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ «զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց», զԿաթուղիկէ Եկեղեցին յերեսաց աւերանացն Մեհրուժանայ և հնութեան ժամանակին յամին 506, որպէս ասէ Վաղար ի պատմութեան, 273, և շինեց մենաստան կրօնաւորաց համար. որոց և վերակացու կարգեց զՎաղար. որոյ համար գրէ և Ասողիկ, «Դոկ Վահան (Մամիկոնեան) զԵկեղեցիս Աստուծոյ լուսազարդեալ նորոգէր, զպաշտօնեայս ուխտին մեծարելով, բարեշէն զաշխարհս առնելով, նոյն և ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ՝ զմեծն Կաթուղիկէ Եկեղեցին որ ի Հայս, վերստին մեծապէս նորոգեաց, զդասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով»։

Այլ թէ և Վաղարայ վերակացութենէն յառաջ ի Կաթուղիկէ Եկեղեցին՝ կը խնամէին զայն իշխանք և նախարարք մեր և վերակացու ևս կարգած էին անդ Վահանայ Նորոգութենէն ևս յառաջ, յայտնապէս կը տեսնուի Վաղարայ թղթի մէջը առ Վահան. որ երբ վերակացութենէն հանուեց, այսպէս բողոք կը գրէ նրան. «Եւ կամաւ ևս խորհիցիս զյիշելդ տըեալ պատգամն երանելւոյն Յովհաննու՝ Գիւտայ Կաթուղիկոսի եղբօր որդւոյն քեզ Տեառն ի Սիւկոյ դրախտին. յամանց արանց իբք խոստանալով քեզ տեառն կարասի՝ խնդրէին զտեղիդ (Կաթուղիկէ Եկեղեցին)... և ընդ Տեառն Յովհաննայ զայրացար թէ բնաւ իբրև քեզ առն ոչ լսել... և ես վասն զի տկարամիտ և անզգուշացող այր եմ յերկրաւոր միտս, ոչ զգացի առ ժամայն դաւոյն. այլ պարտ էր փութով և երագ երագ անկանիլ ի յոտսդ արտասուօք և աղաչելով ի բաց

փախչել ի հոգաբարձութենէ տեղւոյն,,։ (Ի թուղթն առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից, տիպ Մոսկուայի)։

Սորանից յայտնի է թէ յառաջ ևս Կաթուղիկէ Եկեղեցում կային կրօնաւորք, որոց վերակացու էր Վաղարշն յառաջ՝ Երանելի ասացեալն Յովհան, և այնքան նախանձելի էր միաբանից բարգաւաճեալ վիճակը, մինչև շատերը կ՚զչարէին Վաղարայ վերակացութեանը, և կը ջանային նորա ձեռքիցը յափշտակել զայն իրք խոստանալով Վահանայ Վաղարը արտաքսելու համար. սորանով կարող եմք ապացուցանել թէ Հայրապետական Աթոռը ի Դվին փոխադրուելէն ետքը, Վաղարշապատայ Եկեղեցում կայր Ուխտ միաբանութեան վերատեսչութեամբ գըլխաւորաց՝ մանաւանդ թէ Հայրապետաց, որոնք կ՚յիշուին Վաղարու թղթի մէջը՝ մինչև նա ինքն Վաղար՝ որ Վահանայ հրամանաւ կարգուեցաւ վերակացու։

Վաղարու այս թղթի յառաջաբանէն գիտեմք, որ Վաղարշապատայ Կաթուղիկէ Եկեղեցին փայտաշէն էր Վաղարու վերակացութեան օրով, որոյ ժամանակ փայտակերտ Եկեղեցին հրով վնասուելով ,,ի վայրաբար մարդկանէ,՝ ինչպէս կը վկայէ թուղթը, այս պատճառաւ գնաց Վաղար ի կողմանս Յունաց ՀԱՄԻԹ քաղաք (Տիարպէքիր), ուր տեսնելով որ չարանախանձ մարդիկ սուտ բաներ կը շատացնեն Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ և իւր ուսման համար, գրեց այն տեղից յիշեալ թուղթը առ Վահան։

Այս մասին յառաջաբանի գրուածը*), ,,Կամեցեալ մեծի իմաստութեանն Վահանայ Մարզպանի Օ՚օրավարին Հայոց տեառն Մամիկոնէից զնա (զՎաղար) իւր առաւել մերձաւոր և սիրելի առնել, շնորհէր նմա զհոյակապ և զականաւոր տեղին ի Նոր քաղաքի, որում անուն էր սուրբ Կաթուղիկէ Եկեղեցի վանօքն. և նորա ընկալեալ զբանն Մարզպանին, խնամածէր զտեղին. պատահեաց նմա կրել տրտմութիւն ի վայրաբար մարդկանէ. զի ի հրոյ վնասեալ փայտակերտ Եկեղեցւոյն . . . (աստ պակասի մի թուղթ, որպէս զնի յօրինակին.) յայտմանէ կամ եղև նմա գնալ ի կողմանս Յունաց. հասանէր ՀԱՄԻԹ քաղաք. և անդ առ ժամանակ մի զտեղի առնոյր,, (էր. 37)։

(Շարունակելի)

ԱԲԵԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԸՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԸԿԻՐՔ.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՏԻՆԱՑԻՈՑ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ.

(Շարունակութիւն)։

Ալեքսիս՝ կողակից Բօէմոնդի՝ զկնի մահուան հօր իւրոյ վերադառնալով յԱնտիոք ծեռնտուութեամբ Պօնի իշխանին Տրապօլսոյ եւ Ճոսլին Բ.ի իշխանին Եդեսիոյ (սա մի խուսվարար եւ ցոփ մէկն էր) բուռն արկաւ վերստին իւր փառասիրական խորհրդին։ Ցուլք խաղաց նորա դէմ ու հաստատեց մի փոխա-

---

(*) Վաղարայ թղթի յառաջաբանութիւնը իւր հեղինակութիւնը չէ՝ այլ ուրիշ իրեն ժամանակակից մարդու, ինչպէս կերևի։